
**SUKOB
SA ISTORIJOM:
Neka razmišljanja
o prošlosti i odnosu
prema njoj u
postsocijalističkoj
Srbiji**

DEJAN ĐOKIĆ

Prilikom nedavnog boravka u Beogradu posetih zanimljivu izložbu istorijskih dokumenata. Međutim, pre nego što počeh da razgledam postavku pride mi kolega istoričar koga jedva da sam poznavao i započeh razgovor – u stvari, kako se ubrzo ispostavilo, više monolog. Da ne bih zamarao nepotrebnim detaljima, dovoljno je reći da se rasprava uglavnom vodila oko naših različitih tumačenja istorijske uloge kneza Pavla, prvog namesnika (regenta) kraljevine Jugoslavije od 1934. do 1941. godine. Moj kolega, naime, smatra da je pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu 25. marta 1941. najmudrija politička odluka done-ta za vreme kneževog namesništva. Stvaranje banovine Hrvatske krajem avgusta 1939, naprotiv, najgori je politički potez: njime su, objasnio je kolega, Hrvati dobili široku autonomiju unutar jugoslovenske države; autonomna Hrvatska bila je teritorijalno veća od današnje republike Hrvatske i u njoj se našao veliki broj Srba. Prema ovoj ‘školi mišljenja’, Srbi su, navodno, pogrešili što su uopšte pristali na hrvatsku autonomiju unutar prilično centralizovane države kojom je dominirao Beograd. Štaviše, verovatno je bila greška i to što su ‘oslobodili’ Hrvate i ostale Jugoslovene, naivno žrtvujući svoju državnost zarad Jugoslavije 1918. godine. U raspravi smo se dotakli i Dimitrija Ljotića, vođe (pro)fašističke organizacije Zbor, koji je za vreme Drugog svetskog rata javno i nedvosmisleno saradivao sa okupatorom. Pomenuli smo i istoriju srpsko/jugoslovensko-britanskih odnosa u prošlom stoleću. Moj kolega zauzeo je stav kako je Ljotić najbolje shvatio suštinu položaja u kome se našao srpski narod tokom Drugog svetskog rata – umesto nacistima on je u stvari služio naciji; a Britanci su oduvek vodili antisrpsku (i – pretpostavljam – prohrvatsku, proalbansku itd.) politiku.

Ova rasprava svakako ne bi zasluživala pažnju da nema dovoljno osnova da se zaključi da kolegine stavove dele mnogi u današnjoj Srbiji, i istoričari i ostali. Tako, slič-

ne stavove često zastupaju i mnogi političari u Srbiji, i to ne samo oni iz redova Srpske radikalne stranke i drugih 'domaćinskih' partija u vladi i opoziciji. Bio sam zato pomalo iznenađen kada sam u jednom beogradskom nedeljniku pročitao diskusiju o jugoslovenstvu među Srbima. Zaključak te diskusije jeste da jugoslovenstvo u Srbiji i među Srbima navodno opstaje u mnogo većoj meri nego u drugim bivšim jugoslovenskim republikama i među drugim bivšim Jugoslovenima; razume se, implicitno se sugerise da je to negativna pojava.

42 Raspad Jugoslavije nesumnjivo jeste velika tragedija, pre svega zbog ogromnog broja poginulih i raseljenih, te zbog velike materijalne štete i političke krize koja u pojedinim državama još traje. Ipak, o jugoslovenskoj prošlosti valja razmišljati hladne glave: ne treba biti jugonostalgičan, ali ne treba ići ni u drugu krajnost pa zagovarati tezu o 'tamnici naroda'. Jugoslavija nije bila idealna, i to ne samo zato što je gotovo sve vreme svog postojanja bila diktatura. Ali, ona jeste predstavljala najbolje i najinventivnije rešenje za razna nacionalna pitanja u regionu. Mnogo pre tvoraca Evropske unije, Južni Sloveni su pokušali da stvore zajednicu koja će okupiti brojne različitosti i ujediniti mnoge sličnosti zarad mira, stabilnosti i prosperiteta. Možda je tačno da su Srbi najtraumatičnije doživeli raspad Jugoslavije i da danas imaju veću krizu identiteta – ako je uopšte moguće govoriti o kolektivnim krizama identiteta – nego što je to kod drugih naroda bivše Jugoslavije. Na neki način, oni jesu pravili jednu

veliku, mnogonacionalnu državu a da pri tom nisu stvorili svoju nacionalnu državu. Delom i zbog toga, u vreme raspada zajedničke države i prvih godina posle toga, mnogi Srbi su verovali da su oni poslednji i jedini pravi Jugosloveni.

Međutim, čini se da poslednjih godina jugoslovenstva i jugonostalgije ima sve manje u Srbiji (iako nesumnjivo i dalje postoje), a da ih je više nego ranije u Hrvatskoj; da ne pominjemo Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu i Makedoniju, sada već tradicionalno 'jugonostalgičarske' republike. Utisak je da u današnjoj Srbiji ima sve više pristalica – ili bar da su oni u javnosti sve vidljiviji – 'Obraza', 'Nacionalnog stroja'¹ i sličnih desničarskih, nacionalističkih i versko-fundamentalističkih organizacija, kojima se odnedavno pridružila i arandelovačka 'Naši'. To je slika stvarnosti današnje Srbije, kao što je to i činjenica da su Radikali Vojislava Šešelja i dalje najjača politička stranka sa oko milion glasača. Moguće je da mnogi glasači radikala ne znaju da je dr. Šešelj u Haškom zatvoru nedavno završio spis u kome na više stotina strana 'dokazuje' da su Hrvati dobrim delom veštačka nacija te da su oni zapravo pokatoličeni Srbi. Šešelj, a da to možda i ne zna, predstavlja danas srpski ekvivalent Anti Starčeviću,² iz vremena kada je ovaj hrvatski nacionalist tvrdio da je srpski narod veštački i da je rasno inferioran. Starčevićev *Žvekan* bi danas u svom ogledalu video odraz Vojislava Šešelja.

Kao (ipak) posmatraču sa strane, izgleda mi da je za ovakvo stanje u postsocijalističkoj Srbiji jedan od razloga i odnos društva prema istoriji, to jest postojanje i održavanje izvrnute predstave

1 Kada sam prvi put čuo za ovu grupu, pomislio sam da je 'stroj' hrvatska reč, ali sam se onda setio da je i Pavelićeva Hrvatska bila 'Nezavisna', a ne 'Neovisna'.

2 Te njegovom još ekstremnijem sledbeniku Josipu Franku.

o prošlosti sopstvene nacije i njenoj istorijskoj ulozi. Pri tom ne mislim samo na brojne zloupotrebe kosovskog mita već pre svega na sporno tumačenje istorije dvadesetog veka, kada je Srbija bila u sastavu Jugoslavije. Poslednjih godina često se govori o rehabilitaciji Jugoslovenske vojske u otadžbini Draže Mihailovića, kvistinga poput generala Milana Nedića i Dimitrija Ljotića, te o 'stvarnoj' ulozi partizanskog pokreta na čelu sa Josipom Brozom Titom i Komunističkom partijom. Nažalost, tu i dalje ima malo prave rasprave, a mnogo više se ispoljavaju međusobno isključiva stanovišta, koja kao da su okamenjena u poslednjih pedesetak godina. Kao da je jedina razlika u odnosu na prethodni period to što desničarske ideje više ne dolaze iz emigracije, a 'partizanska' tumačenja su neminovno malobrojnija nego u vreme druge Jugoslavije. Srbija, kao i druge bivše jugoslovenske republike, i dalje čeka objektivnije interpretacije Drugog svetskog rata.

Mada stereotipi o Jugoslaviji između dva svetska rata očigledno postoje i održavaju se, međuratna kraljevina našla se na margini debata o prošlosti. Pored Drugog svetskog rata, dominiraju teme o karakteru socijalističke Jugoslavije (da li je bila antisrpska?), kao i o njenoj poslednjoj krizi, koja je kulminirala raspadom i ratom u kom su Srbi igrali glavnu i uglavnom negativnu ulogu. Ovaj esej jeste pokušaj da se kaže nešto više o važnijim predrasudama o međuratnom periodu, koje se mogu sažeti na sledeći način:

– ako i nije bila veštačka tvorevina koju su stvorile Velike sile, i ako i nije bila osuđena na propast zbog nepomirljivih srpskih i hrvatskih nacionalnih ideologija, prva Jugoslavija je bila fatalno nestabilna usled konstantnog srpsko-hrvatskog sukoba;

– Jugoslaviju su stvorili Srbi; oni su se za nju najviše žrtvovali, ali, u toj istoj državi, i najviše izgubili;

– Hrvati i drugi narodi, izuzev Srba, bili su separatisti i od samog početka su minirali zajedničku državu, a jedino Srbi su pokušavali da je spasu;

– međuratna Jugoslavija bila je demokracija, a diktaturu su uveli tek komunisti 1945, kada su federacijom raskomadali srpski narod, koji je, s pravom, bio za centralizam;

– za razliku od Hrvata, Srbi su oduvek bili prozapadno i prodemokratski orijentisani;

– da Englezi i njihovi plaćenici nisu izveli vojni puč 27. marta 1941, Jugoslavija bi se spasla katastrofe Drugog svetskog rata, ne bi bilo genocida nad Srbima i ne bi bilo komunizma.

I tako dalje.

Na kraju uvoda, valja istaći: iako se u radu uglavnom bavim Srbijom, problem odnosa prema prošlosti postoji i u drugim zemljama naslednicama Jugoslavije, kao i u ostalim postsocijalističkim društvima u istočnoj Evropi. Srbija i srpsko društvo nisu u tom smislu jedinstveni, i slični zaključci bi se verovatno mogli izvući i kada bi se analizirale druge države u regionu.³

3 Za rasprave o ovom i povezanim pitanjima vidi, na primer, Charles A. Kupchan (ed.), *Nationalism and Nationalities in New Europe* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1995); Shari J. Cohen, *Politics without a Past: The Absence of History in Postcommunist Nationalism* (Durham, NC: Duke University Press, 1999); i Katherine Verdery, 'Nationalism, Postsocialism, and Space in Eastern Europe', *Social Research: An International Quarterly of the Social Sciences*, vol. 63, no. 1, (proleće 1996), str. 77–95.

Istorija nije knjiga koja se čita unazad, pa ni istoriju Jugoslavije ne treba posmatrati iz perspektive sukoba i ratova iz poslednjih dvadesetak godina, ili onih iz Drugog svetskog rata. Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca proglasio je 1. decembra 1918. u Beogradu princ-regent Aleksandar Karađorđević (koji je od leta 1914. vladao u ime svog ostarelog oca kralja Petra I), u prisustvu delegacije Narodnog Vijeća Države Slovenaca, Hrvata i Srba iz Zagreba. Zagrebačka delegacija je došla u Beograd – putujući 24 sata vozom preko ratom razorene teritorije – da bi zvanično zatražila ujedinjenje Države SHS sa Srbijom, koja se nekoliko dana ranije, 26. novembra, ujedinila sa Crnom Gorom.⁴ Država SHS je proglašena još 29. oktobra 1918. u Zagrebu, na osnovu dva u ponečemu kontradiktorna principa: hrvatskog državnog prava i prava naroda na samoopredeljenje. Njenim stvaranjem južnoslovenske teritorije su se formalno otepile od Habzburške monarhije, a Hrvatska je institucije sabora i bana, simbolično očuvane sve od *Pacta Conventa* sa Ugarskom 1102. godine, uložila u temelje nove, privremene države – privremene jer su njeni tvorci verovali da je stvaranje Države SHS samo prvi korak ka skorom ujedinjenju u veću državu sa Srbijom i Cr-

nom Gorom. Striktno govoreći, nije dakle tačno da su tek ulaskom u zajednicu sa Srbijom Hrvati izgubili svoje simbole državnosti; to se desilo nešto ranije, više od mesec dana pre ujedinjenja u Beogradu. Iako su hrvatski Srbi, pre svih Svetozar Pribičević, zajedno sa svojim hrvatskim kolegama iz Hrvatsko-srpske koalicije, bili važni akteri politike prečanskih krajeva, nije se radilo o nekakvoj srpskoj zaveri ili obmani Hrvata. Ogromna većina hrvatske političke elite – a ne treba zaboraviti ni Slovence, iako se to često čini – zaista je 1918. godine bila za ujedinjenje sa Srbijom.⁵

Iako stvaranje Jugoslavije nije bilo neminovno, na kraju Velikog rata u jesen 1918. zajednička jugoslovenska država bila je jedina prihvatljiva i realistična opcija za srpsku vladu, predstavnike Južnih Slovena iz propadajuće Habzburške monarhije i sile Antante. Još od septembra 1914, kada Nikola Pašić obaveštava srbijanske poslanike na strani⁶ da je glavni ratni cilj Beograda oslobođenje i ujedinjenje Južnih Slovena u jednu zajedničku državu, Srbija zauzima jugoslovensku poziciju. Takozvanom 'Niškom deklaracijom' iz decembra 1914. ovaj ratni cilj je i javno proklamovan. Tokom 1916, kada je Srbija vojno poražena i okupirana a njena desetkovana vojska zajedno sa vladom i kraljevskom porodicom u izbeglištvu, uglav-

4 Uprkos znatnom otporu ukidanju crnogorske državnosti unutar same Crne Gore i bez obzira na osporavanu legitimnost Podgoričke skupštine, ideja ujedinjenja između Crne Gore i Srbije imala je jaku, višedecenijsku podršku u obe države, jedno vreme i od strane tada tek svrgnutog crnogorskog kralja Nikole.

5 S druge strane, može se reći da je upravo Beograd povratio instituciju sabora i funkciju hrvatskog bana sporazumom Cvetković–Maček od 26. avgusta 1938, ako se ne računaju banovi Savske i Primorske banovine između 1929. i 1939. godine.

6 Srbija tek 2006. dobija prve ambasadore; pre 1918. njena diplomatska predstavništva su bila na nivou poslanstava.

nom na grčkom ostrvu Krfu, Pašić razmatra 'minimalnu' opciju – stvaranje proširene Srbije – koju bi pre svega Italija oberučke prihvatila, jer bi to značilo odustajanje od hrvatskog i slovenačkog primorja na koje su Italijani polagali prava. Međutim, od 'maksimalne', jugoslovenske opcije ne odustaje regent Aleksandar, kao i neki članovi Pašićeve koalicione ratne vlade. Iako je Pašić nesumnjivo pre svega bio Srbin, a ne Jugosloven, njegove kalkulacije iz 1916. treba smestiti u kontekst tadašnjeg odnosa snaga. Posle epskog povlačenja srpske vojske, vlade i kralja preko albanskih planina tokom zime 1915/16, zvanična Srbija je dospela u vrlo nezavidnu situaciju. Godine 1916. bilo je neizvesno kada i uopšte da li će srpska vojska uspeti da oslobodi zemlju, a kamoli da li će osloboditi, odnosno zauzeti jugoslovenske teritorije u Habzburškoj monarhiji.

Politički predvodnici habzburških Jugoslovena takođe vide sudbinu svojih naroda⁷ vezanu za Srbiju. Tako gleda na stvari i nepredvidivi, emotivni, ponekada kontradiktorni, ali nesumnjivo harizmatični predsednik Hrvatske seljačke stranke Stjepan Radić.⁸ Radićev čuveni govor u zagrebačkom Narodnom vijeću krajem novembra 1918. jeste opomena kolegama iz drugih stranaka da ne žure kao 'guske u magli' ka ujedinjenju na način koji pre svega odgovara Beogradu, ali to nije bio govor protiv ujedinjenja samog po sebi. Iako se neki Radićevi stavovi

iz prvih godina Jugoslavije mogu protumačiti kao separatistički,⁹ hrvatski vođa, čija stranka posle izbora 1920. godine postaje ubedljivo najjača hrvatska partija, kao ni njegov naslednik Vladko Maček, nisu bili protiv Jugoslavije kao države. Obojica su se zalagali za što širu autonomiju za – teritorijalno što veću to bolje – Hrvatsku unutar jugoslovenske zajednice. Mnogo više nego Maček, Radić je verovao u postojanje zajedničkog jugoslovenskog identiteta. Iako je pre svega bio Hrvat, a ne Jugosloven, Radić nije bio anti-Jugosloven.

Što se Velikih sila tiče, Britanija i Francuska se nisu protivile stvaranju jugoslovenske države, ali su ipak čekale više od šest meseci da je priznaju na mirovnoj konferenciji u Parizu, ugovorom u Versaju koji je potpisan 28. juna 1919. Za oklevanje je postojalo više razloga, među kojima je najvažniji bio zahtev Rima da se Dalmacija i Istra pripoje Italiji, kao što je Italijanima i bilo obećano tajnim Londonskim ugovorom iz aprila 1915. Pored toga, postojale su i izvesne sumnje u Parizu i Londonu da li će Beograd biti u stanju da uspostavi vlast na celoj teritoriji nove države, s obzirom na unutrašnju nestabilnost izazvanu pobunama među albanskim i crnogorskim stanovništvom i pretežno socijalnim nemirima u nekim hrvatskim krajevima, te s obzirom na teritorijalne aspiracije većine susednih zemalja, a ne samo Italije. Sjedinjene Države su, kao prve među Velikim si-

7 Ili, kako se tada zvanično govorilo, 'plemena'.

8 HSS se prvobitno zvala Hrvatska pučka seljačka stranka, a zatim, sve do 1924, Hrvatska republikanska seljačka stranka.

9 Radićeve kompleksne političke stavove objašnjava Mark Biondich u knjizi *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904–1928* (Toronto: Toronto University Press, 2000).

lama, priznale novu državu u februaru 1919. Američka politika podržavanja prava naroda na samoopredeljenje (iskazana u čuvenim i često pogrešno tumačenim '14 tačaka' predsednika Vudroa Vilsona) išla je naruku zagovornicima ujedinjenja 'troimenog' srpsko-hrvatsko-slovenačkog naroda, koji su, imajući to u vidu, znali i da preuveličaju nesumnjive sličnosti između tri jugoslovenska 'plemena'. Na primer, zagovornici jugoslovenskog ujedinjenja su tvrdili da Srbi, Hrvati i *Slovinci* govore istim jezikom, što je navodno bio jasan pokazatelj da je reč o jedinstvenoj naciji koja treba da se ujedini u jednu državu. Doduše, nije jasno u kojoj meri se radilo o oportunistima, a u kojoj o idealizmu: tokom međuratnog perioda zvanični jezik u Jugoslaviji se zvao 'srpsko-hrvatsko-slovenački', a u službenim publikacijama su se često pored tekstova na srpskom i hrvatskom objavljivali i tekstovi na slovenačkom, bez prevoda.

Iste godine kada je Amerika ušla u rat, 1917, Rusija, koja bi verovatno imala više simpatija za Pašićevu 'minimalnu' opciju iz 1916, istupila je iz rata zbog izbijanja revolucije.¹⁰ Pored ruskog još tri carstva doživela su krah:

nemačko, austro-ugarsko i otomansko. Potonja dva bila su najbolji primer da su imperije izgubile bitku protiv nacionalizama koji su težili stvaranju nacionalnih država – bitku koja se vodila tokom čitavog 'dugog' 19. veka.¹¹ Nacionalizam nije bio zahvatio samo imperijalne 'periferije' i nacionalne manjine. Postotomanska Turska je možda čak i najradikalnije prekinula sa carskom prošlošću, dok je mađarski nacionalizam verovatno zadao najteži udarac Dvojnoj monarhiji. Među državama naslednicama, jedino se posthabzburška Austrija našla u ulozi samostalne države više spletom okolnosti nego kao rezultat ideologije koja bi zagovarala nezavisnu austrijsku nacionalnu državu.¹² Jedino u Rusiji imperija uzvraća udarac. Tamo su boljševici uglavnom uspeli da spreče rasturanje carstva Romanova stvarajući, u krvavom građanskom ratu, Sovjetski Savez – ali bez Estonije, Latvije, Litvanije, Finske i delova obnovljene Poljske. Tri baltičke zemlje će, naravno, biti vraćene pod 'rusko' okrilje u periodu između 1940. i 1991, dok će Poljska posle 1939. zauvek izgubiti svoje istočne teritorije, koje danas pripadaju bivšim sovjetskim republikama Belorusiji, Litvaniji i Ukrajini.

¹⁰ Složene unutrašnje i međunarodne aspekte istorije Srbije u Prvom svetskom ratu najbolje je analizirao Andrej Mitrović u klasičnoj studiji *Srbija u Prvom svetskom ratu* (Beograd: SKZ, 1984; drugo, dopunjeno izdanje Stubovi kulture, 2004). Engleski prevod knjige je objavljen nedavno pod naslovom *Serbia's Great War, 1914–1918* (London: Hurst & Co., 2007).

¹¹ 'Dugog' jer je po nekim istoričarima, poput Erika Hobsboma, ovaj vek trajao od izbijanja Francuske revolucije 1789. pa do početka, odnosno završetka Prvog svetskog rata, 1914–1918; 'kratki' dvadeseti vek, pak, završio se okončanjem jednopartijske komunističke vladavine u Sovjetskom Savezu i istočnoj Evropi, 1989–1991.

¹² Primer Srbije s kraja 20. i početka 21. veka pokazuje da nekada ni postojanje nacionalne ideologije ne mora da znači borbu za stvaranje samostalne države, pa je Srbija 2006, pomalo kao i Austrija 1918, 'ni kriva, ni dužna' postala samostalna – ili ostala sama? – sa još uvek neizvesnim granicama u trenutku pisanja ovog teksta.

Jugoslavija je istovremeno bila najmanje i najviše 'balkanska' država, ako prihvatimo definiciju 'balkanizacije' koja se na Zapadu pojavila ubrzo posle Balkanskih ratova iz 1912–1913. Po toj definiciji, 'balkanizacija' predstavlja proces fragmentacije jedne celine u više manjih, međusobno zavađenih jedinica. Stvaranje Jugoslavije zahtevalo je fragmentacije dve imperije, čemu su znatno doprineli srpski, hrvatski i slovenački separatizam, ali je jugoslovensko ujedinjenje bilo u opreci prema navodnom balkanskom trendu, s obzirom na višestruku heterogenost nove države. Jugoslavija je u međuratnom periodu zvanično nacionalna država, ali je istovremeno bila među najkompleksnijim tvorevinama koje su se pojavile na mapi 'nove Evrope'. Iako nije bila imperija, pomalo kao carstva koja je nasledila, jugoslovenska država objedinila je razne verske, kulturne, istorijske, društvene, ekonomske i regionalne razlike, a možda glavnu prepreku stvaranju jugoslovenske etničke nacije predstavljaju prethodno već izraženi etnički identiteti Srba, Hrvata i Slovenaca (da pomenem samo ta tri, službena, 'plemena'). Međutim, jugoslovenski diskurs nije bio temeljen samo na zvaničnoj ideologiji, on je imao osnova i u realnosti. Posebni, 'plemenski' nacionalizmi nisu nužno morali da budu u suprotnosti sa jugoslovenskim nacionalizmom, a etničke podele nisu se uvek poklapale sa kulturnim, regionalnim, socijalno-ekonomskim i ostalim razlikama. Na primer, zar nisu razlike

između katoličkog i pravoslavnog stanovništva Dalmacije bile manje od razlika između Hrvata iz Splita i Hrvata iz Osijeka?¹³

Nacionalni identiteti imaju svoju istoriju i pogrešno je misliti da je kraj istorije nacionalnog formiranja Srba, Hrvata i Slovenaca nastupio pre ujedinjenja 1918. Uostalom, nijedna nacionalna država nije homogena kako se to na prvi pogled čini i kako to obično tvrde nacionalni ideolozi, a razlike mogu posebno da budu izražene pre nego što države dobiju priliku da utiču na nacionalnu homogenizaciju. Da li su razlike između Srba i Hrvata 1918. godine bile veće nego različitosti između stanovnika Pijemonta i Sicilije ili između Bavaraca i Hanoverijanaca, nekoliko decenija ranije, u vreme stvaranja Italije i Nemačke?

Nacija stvara državu, ali i država stvara naciju. Verovanje u postojanje jedne jugoslovenske nacije predstavljalo je ključni faktor u procesu formiranja Jugoslavije. Jugoslavija, međutim, nije stvorila dominantnu jugoslovensku naciju i to je verovatno jedan od glavnih razloga zašto se zemlja na kraju raspala. Od sedamdeset godina, koliko je trajala, jugoslovenska država aktivno radi na stvaranju jugoslovenske nacije tek nekih pet godina, između 1929. i 1934. Nove, revolucionarne vlasti su posle 1945. godine odbacile integralno jugoslovenstvo još odlučnije nego što su to učinile (u određenom smislu isto revolucionarne) vladajuće strukture posle 1918. godine sa habzburškim dualizmom i drugim državnim ideologijama koje su odstupale od centralizma-unitarizma.

13 Za nešto dužu diskusiju o raznim jugoslovenskim identitetima vidi Aleksa Đilas, "Fear Thy Neighbor: The Breakup of Yugoslavia", u Kupchan (ur.), *Nationalism and Nationalities*, op. cit., str. 85–106.

Ipak, socijalistička Jugoslavija, svakako sve do izraženije decentralizacije koja nastupa od sredine 60-ih, istovremeno je i multinacionalna i nacionalna država. Multinacionalna – jer priznaje postojanje pet nacija (posle 1968, kada su Muslimani priznati kao posebna nacija, šest) i više nacionalnih manjina; ali jeste i nacionalna država Južnih Slovena – pošto samo oni imaju pravo na svoje republike, odnosno države, unutar Jugoslavije. Isto pravo ne uživaju i manjine, čak i kada su brojčano znatno veće od nekih konstitutivnih nacija (na primer Albanci u odnosu na Crnogorce). Mada se Jugoslavija često vidi kao neuspeli nacionalni eksperiment, ona je promovisala, pa i stvorila (ali ne i izmislila) tri nacije – bošnjačko-muslimansku, crnogorsku i makedonsku – a imala je i ključni uticaj na formiranje modernih slovenačkih, hrvatskih i srpskih identiteta. Ne treba zaboraviti ni to da je – paradoksalno s obzirom na to da socijalistička Jugoslavija nije težila stvaranju jugoslovenske nacije – broj deklarisanih Jugoslovena (‘sedme nacije’) postepeno rastao u periodu posle 1945. godine. Najviše Jugoslovena ima upravo na poslednja dva popisa, 1981. i 1991, kada su po brojnosti daleko nadmašili Crnogorce i približili se Makedoncima i Slovincima.

Bilo bi pogrešno ignorisati ili potceniti nacionalne sukobe kao uzrok nestabilnosti prve Ju-

goslavije. Čitavim međuratnim periodom dominira takozvano ‘hrvatsko pitanje’, koje se može odrediti kao odbijanje velike većine Hrvata da prihvate u potpunosti institucije jugoslovenske države kao što su Ustav, monarhija, skupština... Zbog neodvojivosti hrvatskog pitanja od sklopa odnosa između Hrvata i Srba, moguće je i možda ispravnije koristiti termin *srpsko-hrvatsko* pitanje. U čemu je suština tog problema? Pojednostavljeno rečeno, suština problema bila je u različitim vizijama zajedničke države. U vreme provizorijuma, između 1918. i 1921. godine, većina srpskih političara smatra da država treba da bude centralizovana, to jest da državom treba da se upravlja gotovo isključivo iz jednog centra – Beograda. Razumljivo je da takav stav srpske političke elite nije naišao na entuzijazam kod ostalih naroda, iako on nije bio nelogičan: srpsko državno uređenje je tradicionalno centralističko, i – za razliku od današnjih okolnosti – Srbija je 1918. predstavljala *a success story*, među Južnim Slovenima svakako.¹⁴ Još pre Prvog svetskog rata, iz kog je izašla sa ogromnim prestižom, ona sebe vidi, a takvom je vide i mnogi drugi Južni Sloveni, kao središte jugoslovenskog pokreta, koje će odigrati ulogu sličnu onoj koju je igrao Pijemont u italijanskom ujedinjenju. S druge strane, mnogi Hrvati i drugi narodi zalažu se za decentralizovanu državu, pre svega bojeći se dominacije predratne Srbije.

Tvrditi da su se Hrvati zalagali za federaciju nije sasvim precizno, ne samo zato što je bi-

14 Paralela se možda može napraviti sa današnjom Slovenijom, koja je prva od bivših jugoslovenskih republika ušla u Evropsku uniju; ekvivalent članstva u EU u 19. veku bila je samostalnost, koju je Srbija jedina uživala među Južnim Slovenima u vreme stvaranja Jugoslavije, naravno uz izuzetak Crne Gore.

lo, istina ne mnogo, i Hrvata centralista, i ne samo zato što se u međuratnom periodu češće koristio izraz 'složena država' nego federacija. Iako Hrvatska seljačka stranka već početkom 20-ih postaje najmasovnija hrvatska partija, jedan deo hrvatske elite pripada drugačijim političkim opcijama: postoje i Hrvati unitaristi, koji nisu nužno centralisti, a ekonomska elita je uglavnom lojalna Beogradu tokom čitavog međuratnog perioda. HSS se takođe nikada nije zalagao za federativnu Hrvatsku, uprkos očiglednim regionalnim i jezičkim (pre svega dijalekatskim) razlikama u nekadašnjoj trojednoj kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, i uprkos postojanju znatnih i teritorijalno relativno kompaktnih nehrvatskih etničkih grupa na teritoriji Hrvatske, pre svih Srba. Južni Sloveni se po pravilu ne mogu okarakterisati samo kao centralisti ili samo kao federalisti. Na primer, Hrvati su centralisti unutar hrvatskog prostora, ali su se zalagali za što širu autonomiju u Jugoslaviji, slično kao što danas Srbi u Bosni smatraju da Bosna može da opstane jedino kao 'složena država', a mnogi Bošnjaci/Muslimani postali su centralisti, pa i unitaristi, u kontekstu današnje Bosne.¹⁵

U međuratnoj Jugoslaviji, HSS se zalagao za neku vrstu dualizma, tako da Hrvatska bude 'Mađarska' srpskoj 'Austriji', uprkos neuspehu

takvog državnog modela u slučaju Habzburške monarhije. Politički sukob oko ustava u Jugoslaviji ne predstavlja izuzetak u posleratnoj Evropi. Borba između centralista i anticentralista nije se vodila samo u međuratnoj Jugoslaviji i centralizam nije prevladao samo u njoj. Širom istočne i centralne Evrope postojali su slični problemi i jedino su u Austriji, i to posle duge političke borbe, nadvladale struje koje su bile za pokrajinske autonomije.¹⁶

Međutim, jednako bi bilo pogrešno objasniti nestabilnost prve Jugoslavije nacionalnim, pre svega srpsko-hrvatskim sukobom, koji je predstavljao tek jedan od nekoliko aspekata političke borbe. Sve do 1924. Hrvati (odnosno HSS, koji je prerastao u hrvatski narodni pokret) jesu odbijali da prihvate Ustav i krunu i bojkotovali su skupštinu (iako su redovno učestvovali na izborima); Puniša Račić, poslanik Narodne radikalne stranke, u skupštini je juna 1928. pucnjima iz pištolja ubio dvojicu poslanika HSS-a (od kojih je jedan bio Radićev nećak Pavle), naneo smrtne ozlede Stjepanu Radiću i ranio još dvojicu hrvatskih poslanika, što je izazvalo tešku krizu od koje se prva Jugoslavija nikada nije potpuno oporavila; tačno je i da su hrvatske Ustaše organizovale atentat na kralja Aleksandra, koji je izveo član makedonskog VMRO-a oktobra 1934. u Marselju, kada je

15 S tim u vezi, zanimljiv je navodni predlog američke administracije, podržan od strane nekih Bošnjaka, da se Republika Srpska preimenuje u Republiku Srba, Bošnjaka i Hrvata, koji je tobože predložen predsedniku vlade RS Miloradu Dodiku prilikom njegove posete Vašingtonu u maju 2007. Da li je predlog možda potekao od nekoga ko se interesuje za istoriju međuratne Jugoslavije?

16 Najbolja istorija istočne i centralne Evrope u međuratnom periodu još uvek je knjiga Josepha Rothschilda, *East Central Europe Between the Two World Wars* (Seattle and London: University of Washington Press, 1974).

kralj bio u državnoj poseti Francuskoj. Hicima atentatora tada je ubijen i Luj Bartu, francuski ministar inostranih poslova. Ali, unutrašnja dinamika međuratne jugoslovenske političke scene bila je mnogo kompleksnija. Prvobitni sukob oko ustavnog uređenja nove države se u mnogome poklapao sa nacionalnim podelama, ali postoje i značajni unutar-nacionalni, pre svega srpsko-srpski, sukobi i podele, koji obično i nezasluženo ostaju u senci nacionalnih, posebno srpsko-hrvatskih konflikata.¹⁷

50 Odnos kralja Aleksandra i Nikole Pašića, vodećeg srpskog političara u prvim godinama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca je bio loš; tada još regent, Aleksandar je odmah posle ujedinjenja blokirao izbor Pašića za prvog premijera nove države. Umesto Pašića predsednik vlade je postao Stojan Protić, drugi čovek Radikalne stranke. Upravo je Protić u vreme rasprave oko ustavnog uređenja izašao sa decentralističkim predlogom, koji je podrazumevao široke lokalne autonomije, ali taj predlog nije prošao jer nije imao podršku ne samo srpskih stranaka nego ni muslimanskih koje je Pašić obećanjima u vezi sa agrarnom reformom privukao na svoju stranu, a ni HSS-a koji je bojkotovao skupštinske rasprave. Protićev slučaj pokazuje da ni neposredno posle ujedinjenja nisu svi Srbi bili za centralizam, a srpski Republikanci i Socijal-demokrate su bili i protivnici monarhije.

Dvadesete godine prošlog veka karakteristične su i zbog postizanja dva značajna srpsko-hrvatska sporazuma (kako su ih nazivali savremenici): sporazum Pašić–Radić iz 1925. posle

koga HSS i sam Radić prvi put ulaze u vladu; i sporazum Radić–Pribićević iz 1927, kada se osniva opoziciona Seljačko-demokratska koalicija. Koalicija između Radićevih Seljaka i Pribićevićevih Samostalnih demokrata predstavljala je u osnovi savez između Hrvata i hrvatskih Srba koji su bili u opoziciji prema režimu u Beogradu. Oba događaja odlično ilustruju svu složenost međuratnog političkog razvoja i nemogućnost njegovog jednostavnog svođenja na sukob između srpskog režima i hrvatske opozicije.

Samostalna demokratska stranka (SDS) nastala je iz Pribićevićeve frakcije koja se odvojila od Demokratske stranke Ljube Davidovića 1924. zato što je Davidović počeo da se udaljava od centralizma i tako približava Radićevoj poziciji. Radić, koga Pašićev režim hapsi zbog tobožnje saradnje sa Sovjetskim Savezom, iz zatvora dogovara saradnju sa Pašićem. Predsednik HSS-a poštuje Davidovićeve stavove, ali veruje da je Pašić, kao iskusniji i veštiji političar, u mnogo boljoj poziciji da reši pitanje hrvatske autonomije. S druge strane, Pašić žrtvuje Pribićevića kao koalicionog partnera da bi u vladu ušla Radićeva stranka; Pribićević, naime, nije želeo da bude u vladi sa HSS-om, zbog direktno suprotstavljenih vizija jugoslovenske države dve stranke. Radikali, iako pojedinačno najjača stranka u zemlji, nisu mogli sami da formiraju kabinet, a Pašić je pogrešno verovao da bi ulaskom u vladu ministara iz redova HSS-a rešio hrvatsko pitanje i time ojačao svoj i položaj vlade. Učestvovanje u centralnoj vlasti nije bio glavni politički cilj najveće hrvatske stranke,

17 Za više o ovome vidi moju knjigu *Elusive Compromise: A History of Interwar Yugoslavia* (New York: Columbia University Press and London: Hurst & Co., 2007), u kojoj su detaljnije izloženi mnogi argumenti izneti u ovom eseju. Na srpskom će knjigu u 2008. objaviti Fabrika knjiga.

koja je pre svega težila uspostavljanju što šire autonomije za Hrvatsku.

Međusobno nerazumevanje bilo je jedan od razloga što Radikalno-seljački pakt propada početkom 1927. godine. Našavši se ponovo u opoziciji, Radić počinje saradnju sa nekadašnjim glavnim političkim rivalom Pribičevićem, koji je u međuvremenu napustio centralističku poziciju, mada je ostao Jugosloven. S obzirom na to da Radić nije odbacivao ideju jugoslovenskog jedinstva, kao i na to da su dve stranke u Pašićevim Radikalima imale zajedničkog političkog neprijatelja, njihova saradnja, nezamisliva u prvoj polovini 20-ih, nije više izgledala tako nelogično. Seljačko-demokratska koalicija nije samo nadživela dvojicu partijskih vođa (Radić je umro u avgustu 1928. od rane zadobijene u skupštini, a Pribičević umire u emigraciji u Pragu 1936. godine) nego je taj hrvatsko-srpski politički savez predstavljao najdužovećniju koaliciju za sve vreme postojanja jugoslovenske države.

* * *

Ako nije sasvim ispravno opisati Hrvate kao federaliste u međuratnom razdoblju, onda isto

tako nije tačno ni da su svi Srbi bili za centralizam. Tokom 30-ih godina prošlog veka gotovo sve značajne srpske političke partije prihvatale su da Jugoslavija treba da bude uređena na 'složen' način. Istovremeno, a posebno u drugoj polovini 30-ih, glavne slovenačke i bošnjačko-muslimanske partije – Slovenska ljudska stranka Antona Korošeca i Jugoslovenska muslimanska organizacija Mehmeda Spahe – učestvuju u vlasti. U leto 1935. te dve stranke, zajedno sa većinskim delom podeljene Narodne radikalne stranke, koji predvodi predsednik vlade Milan Stojadinović, formiraju Jugoslovensku radikalnu zajednicu – JRZ, ili tzv. Jerezu. Kao što je Maček (i pre njega Radić) bio vođa ne samo svoje stranke nego i hrvatskog naroda, tako su i Korošec i Spahe bili više od partijskih prvaka; oni su bili neprikosnoveni vođi Slovenaca, odnosno bosanskih muslimana. Srbi, s druge strane, nikada nisu imali jednog vođu niti dominantnu stranku koja bi *de facto* predstavljala narodni pokret. To nisu bili čak ni Pašić ni njegovi Radikali, a svakako ne Stojadinović, i pored toga što su mu njegove pristalice često uzvikivale 'Vođa!', po uzoru na tada popularan način oslovljavanja desničarskih lidera u južnoj i centralnoj Evropi.¹⁸

51

18 Stojadinović nije bio ni prvi ni jedini jugoslovenski političar koga su oslovljavali sa 'vođa', niti je jedini imao uniformisane, paravojne sledbenike, kako se to obično pogrešno smatra. Izveštac londonskog *Timesa* je pisao u leto 1935. da su Bogoljubu Jevtiću, Stojadinovićevom prethodniku na mestu predsednika vlade, neki njegovi pobornici skandirali 'Vođa!' posle pobeđe na izborima u maju iste godine, nesumnjivo pod 'infektivnim uticajem Nacionalnog socijalizma i fašizma' ('The Yugoslav Regency: Is Reconciliation in Sight?', *The Times*, 10 jul 1935). Takođe, Vladka Mačeka su pristalice nazivale 'vođom' – npr. jedna dokumentarna knjiga o predsedniku HSS-a objavljena je u partijskom aranžmanu pod naslovom *Vođa govori. Ličnost, izjave, govori i politički rad vođe Hrvata Dra. Vladka Mačeka* (priredio Mirko Glojnarčić), Zagreb: Danica, 1936 – a HSS je imao i svoju paravojničku organizaciju: Seljačku, odnosno Građansku zaštitu.

Posle sporazuma Cvetković–Maček 1939. u vladu sa Jerezom ulazi Seljačko-demokratska koalicija. Dakle, u godinama posle uvođenja diktature kralja Aleksandra januara 1929. jedino glavne srbijanske stranke ostaju u opoziciji. To su Demokratska stranka, Zemljičarski savez Jovana Jovanovića – prozvanog Pižon još od studentskih dana u Parizu, zbog elegantnog držanja i načina oblačenja – iako je jedan član te stranke ušao u vladu Cvetković–Maček, i glavni odbor Narodne radikalne stranke, pod vođstvom Ace Stanojevića. Ove tri stranke su u drugoj polovini 30-ih godina činile tzv. Udruženu opoziciju, koja je na izborima u maju 1935. i decembru 1938. učestvovala zajedno sa Seljačko-demokratskom koalicijom. Vođa zajedničke, srpsko-hrvatske opozicione liste oba puta je bio Vladko Maček. Predlog da Maček bude vođa opozicije došao je upravo od vodećeg srpskog opozicionara – Ljube Davidovića.

Iako su političke stranke zabranjene 1929, pod namesništvom kneza Pavla (1934–1941) diktatura je polako popuštala i stranke su obnavljale svoje aktivnosti. Čak je i novinama bilo dozvoljeno da izveštavaju o stranačkom radu, pod uslovom da ispred imena stranaka stoji prefiks ‘b.’ (‘bivša’). S vremenom je i ovaj uslov zaboravljen, pa kada neko danas čita dnevnu štampu s kraja 30-ih može da pomisli da političke partije nikada nisu ni bile ukidane (s izuzetkom Komunističke partije, koja je zabranjena još 1921. Zakonom o zaštiti države, i posle toga zaista delovala u ilegali). Period diktature u svakom slučaju ne treba posmatrati kao isključivo antistranački, s obzirom da režim stvarao nove stranke: već 1929. formirana je Jugoslovenska radikalno-seljačka demokratija, pod

vođstvom generala Petra Živkovića, predsednika prve vlade šestojanuarskog režima. Ta stranka kasnije prerasta u Jugoslovensku nacionalnu stranku, a pored Živkovića vodeći član JNS-a je bio Bogoljub Jevtić, nekadašnji ministar inostranih poslova i predsednik vlade između decembra 1934. i juna 1935. U leto 1935. stvara se JRZ, kao odgovor Živkoviću i Jevtiću, koji se sukobljavaju s vladom Milana Stojadinovića i 1938. učestvuju na izborima na Mačekovoj listi. Od stranaka koje su delovale tokom 20-ih godina jedino Korošecova SLjS učestvuje u Živkovićevoj vladi iz 1929, dok su ostali ministri ‘disidenti’ iz drugih partija ili nestranačke ličnosti. Pomalo paradoksalno, s obzirom da je ukinuo stranke koje su navodno predstavljale glavni uzrok nestabilnosti zemlje, Aleksandru je bilo stalo da sve glavne stranke budu reprezentovane u novoj vladi. Čak je i ime prve režimske stranke trebalo da simboliše jedinstvo glavnih partija u podršci novom poretku.

Političke partije, kao i demokratsko uređenje, našli su se u dubokoj krizi i pre nego što je kralj Aleksandar uveo diktaturu. Krizu demokratije u Jugoslaviji, naravno, treba staviti u širi kontekst međuratne Evrope. U istočnoj i centralnoj Evropi sve zemlje izuzev Čehoslovačke postaju diktature, pa tako i Jugoslavija, u kojoj najekstremnije ideologije – nacizam, fašizam i sovjetski komunizam – nemaju značajnu podršku. Posle smrti Nikole Pašića 1926. godine, Narodna radikalna stranka polako počinje da se raspada, a odlični poznavalac tadašnje političke scene Slobodan Jovanović smatrao je da kralj nije ukinuo stranke nego da je u suštini samo proglasio njihovu smrt, koja je nastala za vreme duge agonije demokratskih in-

stitucija u drugoj polovini 20-ih godina. Istoričari s pravom ukazuju na tragično ubistvo Stjepana Radića (1871–1928) i na smrt Nikole Pašića (1845–1926) kao na gubitke koji su stvorili vakuum na političkoj sceni i olakšali kralju Aleksandru uvođenje diktature. Međutim, retko ko primećuje da je krajem 30-ih nestala čitava plejada stranačkih prvaka: posle Pribičevića (1875–1936), umiru Jovanović Pižon (1869–1939), Spaħo (1883–1939), Davidović (1863–1940) i Korošec (1872–1940). Ostaju samo Maček (1879–1964) i najstariji među njima Aca Stanojević (1852–1947). Politička karijera Milana Stojadinovića (1888–1961) praktično je završena posle njegovog pada s vlasti početkom 1939. godine. U isto vreme, stranke prolaze kroz krizu identiteta, na šta ukazuju razne inicijative za formiranjem novih ‘superstranaka’, poput Jereze. Još 1927. Radić je navodno razmišljao o ujedinjavanju HSS-a sa ostalim seljačkim strankama u zemlji, a sredinom 30-ih Korošec i Stanojević su razmatrali koaliciju i moguću stranačku fuziju. Istovremeno, general Živković je bez uspeha predlagao Mačeku formiranje nove stranke koja bi uključila HSS, Radikale, SLjS i Spaħove Muslimane. Uvođenje diktature 1929, raspuštanje skupštine i zabrana rada političkim strankama, kao i nestanak gotovo svih vodećih partijskih ličnosti u narednih desetak godina i kriza stranaka, stvorili su jedan veliki politički vakuum i pre nego što je plamen Drugog svetskog rata zahvatio Jugoslaviju i gotovo uništio ostatke građanskog društva. Taj vakuum su nekoliko godina

kasnije uspešno popunili reorganizovani Komunisti, kao predvodnici pobedničkog Narodno-oslobodilačkog pokreta.

* * *

Iako Aleksandrova diktatura nije uspela da ujedinini Srbe, Hrvate i Slovence u jednu, jugoslovensku naciju, režim je nehotice doprineo približavanju opozicionih centara u Beogradu i Zagrebu i stvaranju jake hrvatsko-srpske opozicije tokom 30-ih godina. Opozicione stranke su imale dva glavna cilja: povratak na demokratiju i rešenje hrvatskog pitanja. ‘Srpske’ stranke – Demokrate, Zemljoradnici, Stanojevićevi Radikali i Samostalne demokrate – smatrale su da prvo treba ukinuti Ustav iz 1931. i vratiti demokratsko uređenje, pa onda u demokratiji rešavati hrvatsko pitanje, dok je HSS zauzeo stano-
53
novište da prvo treba rešiti hrvatsko pitanje, dok ‘demokratija može da čeka’, kako je jednom izjavio Maček.¹⁹

Režim je bio ozbiljno uzdrman tokom 1937. i 1938. godine. U leto 37. izbila je kriza oko skupštinskog izglasavanja konkordata – ugovora između Vatikana i Beograda kojim je regulisan položaj Katoličke crkve u Jugoslaviji. Konkordatu se najviše protivila Srpska pravoslavna crkva, koja je (neosnovano) smatrala da je njen položaj ugrožen, a kada je iste noći kada je izglasan konkordat umro patrijarh Varnava, pronele su se glasine da je otrovan od strane režima. Ubrzo su izbile masovne demonstracije u Beogradu i drugim srpskim gradovima, koje je

19 Ovo je posebno zanimljivo, s obzirom na danas rašireno verovanje među Hrvatima, na Zapadu, ali i među nekima u Srbiji, da su Srbi tradicionalni protivnici demokratije dok su Hrvati tobože njeni prirodni pobornici.

žandarmerija ugušila na nasilan način. Bio je to sukob između srpskog nacionalizma, predvođenog Srpskom crkvom, i jugoslovenske države, koja, bez obzira na neka tumačenja, ipak nije bila *de facto* 'Velika Srbija'.

U jesen iste godine opozicija stvara takozvani Blok narodnog sporazuma, dogovoren u vozu Beograd-Zagreb i zvanično proslavljen u selu Farkašiću, nedaleko od Zagreba. Prema tom sporazumu, opozicija je tražila a) ukidanje Ustava iz 1931. i donošenje novog Ustava koji bi bio prihvatljiv većini Srba, većini Hrvata i većini Slovenaca i b) rešenje hrvatskog pitanja. Oko prioriteta dva glavna zahteva srpski i hrvatski opozicionari su se složili da se ne slože. U avgustu 1938. godine Maček dolazi u Beograd, kao predstavnik Hrvata i kao vođa srpsko-hrvatske opozicije. Pored saradnika iz srbijanske opozicije dočekalo ga je oko 100.000 pristalica iz Beograda i srpske unutrašnjosti. Taj događaj, kao i tesni izborni poraz Mačekove liste protiv vladine liste (Stojadinović-Korošec-Spaho) u decembru iste godine pokazali su da je postojala znatna podrška u narodu, uključujući i mnoge Srbe, naporima opozicije da se reši hr-

vatsko pitanja i ukine diktatura. Međutim relativni uspeh srpsko-hrvatske opozicije na decembarskim izborima u isto vreme označio je i početak njenog kraja.²⁰

* * *

Iako je oslabio diktaturu, kneza Pavla ne treba smatrati za demokratu, kako se to može čuti u današnjoj Srbiji, pre svega u monarhistički nastrojenim krugovima. Po spoljašnjem izgledu i ponašanju Pavle je podsećao na engleskog aristokratu. Obrazovan u Oksfordu, srpski i jugoslovenski knez se zanimao za umetnost, a ne za vojsku i politiku, kao neki njegovi rođaci iz porodice Karađorđević. Međutim, kao knez namjesnik, pokazao je iznenađujuću političku veštinu prilikom smenjivanja Jevtića i Stojadinovića. Posebno je lakoća kojom se rešio Stojadinovića bila neočekivana, s obzirom da je predsednik vlade sa najdužim neprekidnim mandatom u međuratnom periodu (1935–39) važio za moćnog političara koji je gajio ambicije da postane jugoslovenski Musolini. Pavle je odbijao zahteve opozicije da ukine Ustav i vrati de-

54

20 Na izborima 11. decembra 1938. Stojadinovićeva, vladina lista dobila je 1.643.783 glasova ili 54,09 odsto, dok je za Mačekovu listu glasalo 1.364.524 glasača, odnosno 44,9 odsto od broja izašlih birača. Za Ljotića je glasalo 30.734 glasača (1,1 odsto), što nije bilo dovoljno ni za jedno poslaničko mesto. Kao i tokom čitavog međuratnog perioda izbori su bili javni, a posebno je 30-ih godina režim kontrolisao medije i vršio pritisak na birače da glasaju za vladu; iz sličnih razloga glasati za vladu u pretežno opozicionim krajevima predstavljalo je pravu hrabrost. Pored svega, izlaznost je bila izuzetno visoka: oko 70 odsto 1935. i 1938, a sličan postotak glasača izlazio je na birališta i tokom 20-ih godina. Ovako visoka izlaznost posebno je impresivna iz perspektive današnje Srbije, u kojoj postojanje velikog broja apstinencata, posebno među potencijalnim glasačima demokratski i proevropski orijentisanih stranaka, kao da ukazuje na to da je želja za učestvovanjem u političkom životu danas mnogo manja nego pre osamdesetak godina. U međuratnoj Jugoslaviji pravo glasa imali su samo punoletni muškarci.

mokratske institucije pod izgovorom da je on samo vršilac dužnosti koji čuva postojeće stanje dok Petar II ne postane punoletan. Međutim, taj izgovor nije sasvim uverljiv. Knez Pavle je 1936. godine konsultovao vodeće stručnjake za ustavno pravo – profesore univerziteta, trojicu Srba i jednog Hrvata – o ovom pitanju. Sva četvorica, među kojima je bio i pomenuti Slobodan Jovanović, smatrali su da eventualni povratak na demokratiju ne bi nužno doveo do slabljenja pozicije mladog kralja.²¹

Optužbe Pavlovih političkih protivnika da je knez-namesnik gajio simpatije prema nacistima i da je zbog toga Jugoslavija potpisala Trojni pakt 25. marta 1941 – zbog čega su knez i njegova vlada oboreni u vojnom puču dva dana kasnije – nisu međutim osnovane. Pavle je pre svega bio anglofil, ali je smatrao, s obzirom da je Britanija bila daleko i da nije mogla da pomogne, a da je Francuska brzo kapitulirala, da je politika neutralnosti bila najbolja za zemlju. Kada u proleće 1941. nije više bilo moguće ostati neutralan, zbog pritisaka koji su dolazili iz Berlina i Rima, Pavle i njegova vlada su odlučili da potpišu Trojni pakt, pod naizgled vrlo povoljnim uslovima. U zamenu za pristupanje Trojnom paktu, sile Osovine su garantovale očuvanje teritorijalnog integriteta i suvereniteta Jugoslavije, nisu zahtevale vojnu pomoć od Beograda, niti bi koristile jugosloven-

sku teritoriju za tranzit trupa. Pored toga, tajni deo ugovora predviđao je da Solun pripadne Jugoslaviji kada se bude prekrajala mapa Balkana. Maček je posebno podržavao potpisivanje Pakta, jer se bojao da bi u slučaju nemačkog i italijanskog napada Hrvatska bila prva na udaru i da bi najviše stradala.

Međunarodna situacija u kojoj se početkom 1941. nalazila Jugoslavija bila je izuzetno teška i uglavnom ne treba sumnjati u dobre namere jugoslovenskih vođa koji su doneli odluku o potpisivanju Trojnog pakta. Međutim, 25. mart predstavlja jedan od najtamnijih trenutaka jugoslovenske istorije, dok je 27. mart jedan od njenih najsvetlijih momenata. Naravno, nije moguće dati odgovor na pitanje da li bi Hitler i Musolini poštovali ugovor sa Jugoslavijom, ali znamo da je Nemačka prekršila paktove i sa mnogo moćnijim zemljama, poput Sovjetskog Saveza recimo. Čak i kada bi Hitler i Musolini održali reč i ispunili obećane uslove, ne znamo da li bi Jugoslaviju zaobišao ratni sukob i da li ne bi bila raskomadana. Sve i da je izašla iz rata kao celovita država, njen položaj posle 1945. u odnosu prema Moskvi bi bio gotovo sigurno sličan položaju Bugarske i Rumunije. U veku u kom su napravili previše pogrešnih odluka, Jugosloveni, i to pre svega Srbi, mogu da se ponose što su 27. marta izabrali da ne budu saveznici nacista i fašista. Cena koju su

²¹ Bakhmeteff Archive of Russian and East European Culture, Columbia University, New York, Papers of Prince Paul of Yugoslavia, box 2: Anton Korošec [Ministar unutrašnjih poslova] Milanu Antiću [ministru Dvora], Beograd, 16. januar 1937. Pored profesora Jovanovića, konsultovani su i njegov kolega sa Univerziteta u Beogradu profesor Mihajlo Ilić (kasnije urednik lista *Napred* koji je oštro kritikovao rad Srpskog kulturnog kluba, među čijim osnivačima se nalazio upravo Slobodan Jovanović), kao i profesori Ivo Krbeć sa Univerziteta u Zagrebu i Laza Kostić sa subotičkog Pravnog fakulteta.

platili jeste bila previsoka, ali, dugoročno gledano, takav izbor je bio jedini ispravan.

Ako je iko od vodećih ličnosti međuratne Jugoslavije imao simpatija prema Berlinu i Rimu, to je bio Milan Stojadinović. Stojadinović nije bio fašista, kakvim su ga smatrali neki njegovi savremenici i kakvim ga je opisivala zvanična historiografija posle 1945. Nije gajio fašističku ideologiju, njegova ekonomska politika bila je isuviše liberalna u odnosu na fašističke, nema podataka da je bio antisemita ili ekstremni nacionalista, njegova spoljna politika nije bila agresorska, a njegov režim je hapsio Ljotića i njegove pristalice.²² Međutim, Stojadinović je u sferama spoljne politike i trgovine približio zemlju Italiji i Nemačkoj, a u javnim nastupima je sve više podsećao na diktatora.

56 U srpskom društvu postoji verovanje da su Srbi tradicionalno prozapadno orijentisani, a Hrvati pronemački i proitalijanski. Međutim, dok Stojadinović približava zemlju Hitlerovoj Nemačkoj i Musolinijevoj Italiji, vođa Hrvata Maček veruje da Jugoslavija treba da ostane bliska zapadnim demokratijama. Nakon odluke da ne napusti zemlju sa vladom i kraljem Petrom II u aprilu 1941, Maček odbija ponudu da bude na čelu nezavisne Hrvatske, i tek onda se Nemci i Italijani okreću Ustašama, do tada marginalnoj grupi sa svega nekoliko stotina članova i, istina, mnogo više simpatizera, među kojima je bilo i članova HSS-a. Predsednik HSS-a provodi rat u nekoj vrsti kućnog pritvo-

ra, a jedno kratko vreme je bio zatvoren u Jasenovcu. U isto vreme, članovi HSS-a su ministri u izbegličkim jugoslovenskim vladama u Londonu, a mnogi Hrvati se pridružuju partizanskom pokretu (polu-Hrvata) Josipa Broza Tita. Neki Hrvati čak ratuju pod komandom Draže Mihailovića. Srbi su možda tradicionalno (bili) prozapadno orijentisani i oni su zaista činili osnovu pokreta otpora za vreme Drugog svetskog rata, ali su, bez obzira na NDH, i mnogi Hrvati bili na strani Saveznika i ključno doprneli borbi protiv okupatora.

* * *

Tokom 30-ih godina Maček održava kontakte sa Dvorom, čak i u vreme najbliže saradnje sa srbijanskom opozicijom. Posebno su kontakti sa knezom Pavlom bili prisni i relativno česti. Poraz opozicije u decembru 1938. predstavlja ključni trenutak: Maček shvata da ipak ne može da ostvari svoje ciljeve (samo) saradnjom sa srbijanskom opozicijom, a knez Pavle uviđa da demokratske snage ozbiljno prete tadašnjem poretku. Pošto Pavle ne želi povratak na demokratiju a Mačeku to ionako nije bio primarni cilj, dve strane postižu sporazum krajem avgusta 1939, samo nekoliko dana pre nego što je Nemačka napala Poljsku i tako izazvala Drugi svetski rat. Pregovore sa Mačekom je vodio Dragiša Cvetković, više kao Pavlov lični izaslanik nego kao (novi) predsednik vlade. Spora-

22 Iako je Ljotić u to vreme bio na političkoj margini. U dva navrata, na parlamentarnim izborima 1935. i 1938, Ljotićeva lista nije osvojila ni jedno poslaničko mesto, mada je Zbor imao sledbenike ne samo među Srbima nego i među Hrvatima i Slovencima. Da li bi u današnjoj Srbiji Ljotić bio na sličan način marginalan političar i da li ne bi imao poslanike u skupštini?

zumom je formirana banovina Hrvatska, ali Ustav nije ukinut; takav kompromis je bio moguć zahvaljujući članu 116 Ustava, koji je predviđao izvesne izmene ustavnog poretka u vanrednim situacijama, koje ne bi značile i ukidanje Ustava. Tvorci sporazuma su tvrdili da je međunarodna kriza, i potreba za unutrašnjim jedinstvom za vreme krize, predstavljala jasnu vanrednu situaciju i da je iz tog razloga upotrebljen član 116. Međunarodna kriza i neophodnost da se u takvim trenucima konačno reši hrvatsko pitanje zaista jesu nagnali dve strane da postignu sporazum. Međutim, istoričari često zanemaruju unutrašnju dinamiku jugoslovenske političke scene koja je takođe znatno doprinela sporazumu iz avgusta 1939.

Banovina Hrvatska je uživala punu autonomiju, osim u oblastima spoljne politike i trgovine, odbrane, javne bezbednosti, carina i finansija. U vladu narodnog sporazuma Cvetkovića i Mačeka (predsednika i potpredsednika vlade) ušla su, pored Mačeka, još petorica ministara Seljačko-demokratske koalicije (četvorica iz HSS-a i jedan iz SDS-a). Nova banovina je stvorena spajanjem Savske i Primorske banovine i dodavanjem Dubrovnika i još šest kotara koji su se nalazili u istorijskim granicama Bosne i Vojvodine. Hrvatska banovina se prostirala na malo više od jedne četvrtine teritorije Jugoslavije i u njoj je živelo nešto preko 4 miliona stanovnika (između jedne trećine i jedne četvrtine ukupnog stanovništva zemlje). Od toga, u banovini je živelo oko 756.000 Srba i 154.000 bosanskih muslimana, koji su zajedno činili blizu 25 odsto stanovništva autonomne Hrvatske.

Sporazumom Cvetković-Maček *de facto* je napuštena politika integralnog jugoslovenstva, s

obzirom na to da je formirana autonomna pokrajina po etničko-istorijskom principu (za razliku od banovina kralja Aleksandra, čije su granice, formalno makar, bile zacrtane po geografskim i ekonomskim kriterijumima; naravno, u stvarnosti nije bilo tako, jer su Srbi bili većina u šest od devet banovina, Dravska je bila *de facto* Slovenija, Savska i Primorska zajedno, su manje-više činile Hrvatsku). Iako je bilo Hrvata koji su bili protiv sporazuma – Ustaše i desnica HSS-a, jer su smatrali da je Hrvatska trebalo da dobije više, i Hrvati integralni Jugosloveni – može se reći da je sporazumom makar delimično rešeno hrvatsko pitanje u prvoj Jugoslaviji. Međutim, ovaj čin je istovremeno otvorio srpsko pitanje. Ako je Dravska banovina bila po svemu osim po imenu slovenačka jedinica, status ostatka zemlje je bio nejasan i neizvestan. Da li od ostatka Jugoslavije formirati srpsku banovinu? S obzirom da su Makedonci i Crnogorci zvanično bili Srbi (ovi prvi 'Južni Srbi'), a da je Kosovo bilo 'Stara Srbija', oko ovih teritorija ne bi bilo mnogo dileme. Umereniji krugovi u HSS-u smatrali su da i cela Vojvodina pripada srpskoj sferi interesa. Međutim, čak su i umereni Hrvati verovali da je Bosna i Hercegovina, ili bar neki njeni delovi, istorijski i etnički hrvatska teritorija. Maček je bio spreman da pristane na to da samo neki bosansko-hercegovački kotari uđu u banovinu Hrvatsku sve dok Srbiji ne bi pripao ostatak BiH. Međutim, u slučaju da maltene cela Bosna postane deo srpske banovine, vođstvo HSS-a je pretilo da otvori pitanje granica banovine Hrvatske. Ni Zagreb ni Beograd nisu bili spremni da podrže stvaranje posebne bosanske banovine, kako su tražili muslimanski lideri (i kako je to još početkom 1933.

predlagao Ljuba Davidović). Sporazum je označio i kraj ujedinjene demokratske opozicije. Posebno su se Demokrate osećale izneverenim, iako se većina vodećih članova stranke ipak nije okrenula srpskom nacionalizmu u svojim kritikama sporazuma.

Mantru srpskog nacionalizma posle 1939. godine, pored Crkve, nosi Srpski kulturni klub, koji je deo neslužbenog pokreta 'Srbi, na okup!'. Ovaj pokret je nastojao da okupi sve Srbe, bez obzira na partijsku pripadnost, za vođenje akcije za formiranje srpske jedinice unutar Jugoslavije. Slogani poput 'Jako srpstvo – jaka Jugoslavija' i uopšte izlivi razočaranja Jugoslavijom za koju su se Srbi najviše žrtvovali a u njoj navodno najviše izgubili, pa su čak i postali ugroženi od strane Hrvata, sve su se češće čuli u javnosti (slični argumenti će se naravno ponovo pojaviti pedesetak godina kasnije, u vreme 'antibirokratske revolucije' Slobodana Miloševića).

Međutim, čak i posle avgusta 1939. nije došlo do nacionalne homogenizacije među Srbima. Srbi su i dalje bili podeljeni na 'vlast' i 'opoziciju', a i unutar ovih kategorija su postojale podele i sukobljena mišljenja. Neki od Srba na vlasti podržavaju pokret 'Srbi, na okup!', dok se neki, poput pojedinih članova Samostalne demokratske stranke, zalažu da se i Vrbaska banovina pripoji Hrvatskoj kako bi procenat Srba u novoj banovini bio još veći; ne treba pri tom zaboraviti da je veliki broj glasača SDS-a živio u Vrbaskoj, pa je verovatno da je ova stranka pokušavala da ojača i svoju poziciju. U

istom periodu, sve su češće srpsko-srpske debate oko državnog uređenja. Recimo, list *Napred*, koji su izdavali srpski federalisti predvođeni profesorom beogradskog Pravnog fakulteta Mihajlom Ilićem, oštro je kritikovao SKK i njegovo glasilo *Srpski glas*.

Bez obzira na sve glasnije kritike jugoslovenskog eksperimenta kasnih 30-ih godina, formiranje Jugoslavije je predstavljalo jedan veliki uspeh, pre svega srpskih političkih elita. Ipak, srpske elite su bile možda i najodgovornije za nestabilnost prve Jugoslavije i što se danas, posle dva pokušaja građenja jugoslovenske države, Jugoslavija možda najbolje može opisati kao 'neuspeh jednog uspeha'.²³ Ipak, i pored svih grešaka njenih političkih elita, Jugoslavija nije bila osuđena na propast od samog ujedinjenja, kako to neki istoričari i neistoričari tvrde. Kao što je ovaj esej trebalo da pokaže, u međuratnom periodu je bilo više pokušaja da se postigne kompromis između Srba i Hrvata i da se pomire različite vizije jugoslovenske zajednice. Uz sve svoje mane, sporazum iz 1939. predstavljao je početak devolucije prve države Južnih Slovena. Uostalom, kada je Jugoslavija ustala iz pepela Drugog svetskog rata, bila je transformisana u federaciju, doduše vrlo centralizovanu federaciju kojom je vladao KPJ. Uprkos tvrdnjama zvanične historiografije posle 1945. nova Jugoslavija nije bila u svemu nova, pa ni u svojoj federalističkoj ideologiji, pošto je još tokom 30-ih većina relevantnih političkih faktora došla do spoznaje da zajednička država može da opstane samo ako se decentralizuje.

23 Stevan K. Pavlowitch, "Yugoslavia: The Failure of a Success", *Journal of Southern Europe and the Balkans*, vol. 1, no. 2 (1999), str. 163–170.

Ovaj esej predstavlja skromni pokušaj da se odbace makar neka površna, pojednostavljena i stereotipna tumačenja istorije prve Jugoslavije koja su, iako u senci diskusija o naizgled atraktivnijim temama poput Drugog svetskog rata, položaja Srba i Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji, raspada zemlje i ratova tokom 90-ih godina, i te kako prisutna u srpskom javnom mnjenju. Srpsko društvo slabo poznaje svoju prošlost, a krivicu za to svakako snose i istoričari. Pri tom ne mislim samo na nacionalističke istoričare, poput onih indirektno pomenutih na početku teksta. Odgovornost leži i na onim istoričarima koji nauku stavljaju ispred nacije i ideologije. Na univerzitetima treba ohrabriti studente ne da napamet uče činjenice nego da razmišljaju analitički i da budu svesni različitih tumačenja istih događaja iz prošlosti; treba ih učiti kako da pišu kritičke radove, da se ne oslanjaju samo na arhivsku nego i na drugu građu, ali i na druge discipline; treba ih podstaći da debatuju jedni sa drugima, kao i sa profesorima, naravno uvek koristeći samo naučne argumente.

Svi istoričari, pa i srpski, bez obzira da li su univerzitetski profesori, naučni saradnici, akademici ili pak srednjoškolski nastavnici i učitelji, treba da zaborave koliko god mogu svoju nacionalnu pripadnost i da teže otkrivanju istine o prošlosti, makar to bio nedostižni ideal. Takođe, istoričari treba da teže da pišu svoje radove jezikom koji će biti razumljiv i zanimljiv i široj čitalačkoj publici, a ne da objavljuju isključivo u usko specijalizovanim časopisima koje retko ko čita i u kojima često ne postoji prava recenzija. Naravno, izuzetaka ima, a ne treba smetnuti s uma da deo krivice snose i mediji, koji uglavnom tragaju za senzacionalističkim i pojednostavljenim izjavama, a ne kompleksnim tumačenjima koja ne pružaju uvek definitivne i jednostavne odgovore. Istoričari ne moraju i ne mogu da imaju odgovore na sva pitanja, ali možda je važnije znati kako postaviti dobra pitanja nego uvek imati odgovor, kako prihvatiti kritiku i debatovati, unutar i izvan struke. U svakom slučaju, do pravih odgovora se može doći jedino na ovaj način i samo takvi odgovori mogu biti od koristi istorijskoj struci i društvu u celini. Čak i kada nisu prijatni, a možda posebno tada.

Autor se zahvaljuje britanskom Savetu za naučna istraživanja iz oblasti umetnosti i društvenih nauka (Arts and Humanities Research Council), čija stipendija mu je obezbedila studijsko odsustvo za vreme jesenjeg semestra 2007/08, tokom kojeg je, između ostalih, napisan i ovaj rad.